

УДК 37.035

**ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ
В СТАРШОМУ ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК БАЗОВОЇ ЯКОСТІ ОСОБИСТОСТІ**

Якименко Л. Ю.

У статті розкриваються окремі аспекти проблеми формування відповідальності як базової моральної якості зростаючої особистості, особливості формування цієї особистісної якості в старшому дошкільному віці, аналізуються наукові підходи у вирішенні означеного питання, особливості його вирішення в період дошкільного дитинства. Обґрунтовується важливість урахування законів психічного розвитку в моральному становленні особистості в ранньому онтогенезі.

Ключові слова: становлення особистості в дошкільному дитинстві, моральне виховання, моральні цінності, моральні якості, відповідальність як базова моральна якість дитини.

В статье раскрываются отдельные аспекты проблемы формирования ответственности как базовой морального качества растущей личности, особенности формирования этого личностного качества в старшем дошкольном возрасте, анализируются научные подходы в решении указанного вопроса, особенности его разрешения в период дошкольного детства. Обосновывается важность учета законов психического развития в нравственном становлении личности в раннем онтогенезе.

Ключевые слова: становление личности в дошкольном детстве, нравственное воспитание, моральные ценности, моральные качества, ответственность как базовое моральное качество ребенка.

The article reveals some aspects of the problem of forming responsibility as a basic ethical trait of a growing personality and peculiarities of forming this personality trait in senior preschool age. Scientific approaches to this problem and its specific features in the period of pre-school childhood are analyzed. The importance of taking into account laws of mental development in the formation up of moral principles of a person in early ontogenesis is substantiated.

Key words: formation of personality in pre-school childhood, moral education, moral values, moral traits, responsibility as a basic moral trait of a child.

Постановка проблеми. Сьогодні одним із пріоритетних завдань дошкільної освіти визначає формування життєво компетентної особистості. Це питання стосується різних сфер життєдіяльності дитини, і перш за все, її становлення як соціальної істоти. Свій перший суспільний досвід дитина набуває у тісній взаємодії з дорослими та іншими дітьми в різних соціальних інституціях, де вона навчається вибудовувати свої взаємини з іншими, помічати поруч іншу людину, відчувати її настрій, емоційний стан, бажаність чи необхідність надати допомогу, відповідально ставитися, спільно переживати радісні й сумні події життя.

Розбудовні процеси, що так активно відбуваються в нашій державі, потребують інших, відмінних підходів до виховання громадян, що передбачають свободу й рівність, високий рівень самоорганізації та самовідповідальності. Однак життєві реалії показують, що попри інші досягнення на цьому шляхові, питання становлення громадянина, орієнтованого на моральні цінності, розв'язується ще доволі повільно й нерішуче. Наше суспільство ще продовжує жити минулим, а безініціативність, суспільна безвідповідальність унеможливають прийняття демократичних цінностей. Ми вважаємо себе вільними, а боїмося брати на себе ініціативу та відповідальність, тішимося свободою слова, а висловлюємося, здебільшого, за зачиненими дверима й пошепки. Проблема безвідповідальності актуальна в нашій державі в зв'язку з тим, що протягом тривалого радянського періоду в суспільстві складалася "знеособлена" відповідальність, що сприяло гіпертрофованому розвитку зовнішньої відповідальності. Тим часом сучасній європейській державі, як позиціонує себе більша частина

суспільства, потрібен суб'єктно відповідальний тип особистості, здатний мислити й діяти По-іншому, бути активним та відповідальним за свої слова і вчинки.

Як особистісна якість відповідальність є регулятором діяльності та поведінки людини. Ступінь її розвитку визначає ставлення людини до суспільних норм, власних обов'язків, вибір нею життєвої позиції та певної лінії поведінки. Високий рівень відповідальності передбачає прийняття особистістю соціально значущих норм, принципів, вибудовування власної діяльності відповідно до визначених завдань та вимог, необхідність відповідати за свої дії, вчинки.

Відповідальність не виникає сама по собі. Вона бере початок у ранньому дитинстві й проявляється у належному виконанні дитиною вимог дорослого, колективу однолітків і розвивається в процесі виховання в міру того, як дитина входить в різноманітні зв'язки та залежності від соціального оточення, інших людей. Саме у дитячі роки активно засвоюються моральні якості, тому й формування майбутнього громадянина напряму залежить від родинної та суспільної атмосфери. Сучасна особистісно орієнтована освітня парадигма визначає новітнє ставлення до особистості дошкільника як активного, творчого, відповідального, компетентного суб'єкта освітнього процесу. Державний стандарт дошкільної ланки освіти основним завданням визначив опанування дитиною наукою жити. О. Кононко писала: "Суспільству потрібні життєздатні, самостійні, практично вмілі, творчі люди з розвиненим почуттям відповідальності, гідності, совісті, тому пріоритетним є ціннісний, соціально-моральний розвиток особистості з перших років її життя" [1]. Особливо вагомо сформувані в зростаючій особистості стійкі суспільно значущі способи поведінки, відповідальне ставлення, здатність до самостійного критичного мислення, соціальну й моральну зрілість.

Серед широкого кола моральних характеристик особистості важливе місце посідає почуття відповідальності як переживання покладених кимось або власне взятих обов'язків, потреба їх виконувати та відповідати за якість їх виконання. Це почуття виявляється тоді, "коли дитина дала обіцянку або з нею про щось домовилися, що й вимагає від неї безумовного виконання угоди. Відповідальність визначає масштаб, обсяг особистих завдань, обов'язків, їхні межі" [2].

У зв'язку з цим актуальною є проблема виховання відповідальності як базової соціальної якості особистості в період дошкільного дитинства, для формування якої надважливо розвивати в дитині моральні мотиви та довірливі процеси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У педагогічних і психологічних дослідженнях З. Борисової, К. Клімової, В. Котирло показано, що відповідальність дітей, починаючи зі старшого дошкільного віку, не випадкове, епізодичне явище, а відносно стійке утворення – якість, що активно формується. Вона проявляється у взаємовідносинах з оточенням (батьками, педагогами, однолітками) за умови виявлення з їхнього боку до дитини довіри та пред'явлення до неї певних, чітко сформульованих, вимог. Їх сприйняття залежить від емоційного ставлення дитини до дорослого чи однолітка, від характеру їхніх взаємин. Емоційна прихильність дитини до близьких спонукає до відповідального виконання прохань, завдань та розпоряджень. Старший дошкільник з радістю відгукується на звернення дорослих та однолітків, яких він любить і поважає.

У наукових дослідженнях Т. Гаєвої, Т. Колесіної, М. Левківського, А. Лопуховської, Т. Морозкіної, М. Савчина, І. Уледової розкриваються психологічні механізми формування у дітей відповідальності, що трактується авторами як особливий мотив людських вчинків, смисловий принцип регуляції поведінки. Окремі аспекти вивчення цього питання висвітлено в дослідженнях, метою яких було виявлення особливостей становлення й виховання відповідальності (К. Альбуханова-Славська, З. Борисова, К. Клімова, В. Мухіна), відповідальність як моральна категорія (В. Знаков, Л. Кольберг, О. Кононко, В. Малахов, Ж. Піаже, Х. Хакгаухен, К. Чорна та ін.), співвіднесення свободи та відповідальності (К. Альбуханова-Славська, А. Брушлінський, С. Одуєв, О. Плахотний, К. Роджерс), співвіднесення соціальної та особистісної відповідальності (А. Адлер, О. Кононко, Л. Мамут, Р. Мей, В. Розанова, О. Спіркін, К. Ясперс), співвіднесення внутрішнього й зовнішнього в особистісній відповідальності (К. Альбуханова-Славська, А. Деркач, К. Юнг), прояву відповідального ставлення в процесі різних видів діяльності дітей – трудової, ігрової (З. Борисова, К. Клімова), навчальної (С. Ладивір), системного підходу до вивчення відповідальності (Б. Ломов, В. Прядейн та ін.) [8].

Метою статті є спроба проаналізувати передумови формування відповідальності в старшому дошкільному віці як базової моральної якості, обґрунтувати важливість використання можливостей дошкільного дитинства для формування відповідальної поведінки, орієнтованої на загальнолюдські цінності та пріоритети.

Виклад основного матеріалу. У межах нашого дослідження, спираючись на праці К. Альбуханової-Славської, О. Кононко, В. Прядеїна, С. Рубінштейна, ми розглядатимемо відповідальність як інтегральну якість особистості, що проявляється в усвідомленій, ініціативній, самостійній поведінці і слугує основою особистості, механізмом організації її життєдіяльності. Таке трактування поняття дозволяє уникнути зведення відповідальності лише до виконання взятих зобов'язань, дисциплінованості, формування яких відбувається на початкових етапах розвитку цієї моральної якості. Відповідальність – це гарантоване особистістю досягнення результатів діяльності власними силами за умови заданих нею самою рівня складності та терміну виконання, з урахуванням ймовірних складнощів, тобто оволодіння цілісністю ситуації та побудова власного оригінального контуру діяльності. Відповідальність розглядається як намагання, здатність та процес забезпечення суб'єктом цілісності, самостійності та успішної діяльності, спілкування тощо (Л. Дементій).

Історико-педагогічний аспект визначення сутності відповідальності особистості пов'язаний із працями засновників гуманістичного напрямку виховання. Зокрема, Я. А. Коменський у структурі особистості головним вважав почуття совісті та обов'язку, що проявляються через її відповідальність. Ж.-Ж. Руссо першим запровадив у науковий обіг поняття "індивідуальний обов'язок особистості".

Український філософ-просвітитель Г. Сковорода розглядав процес формування відповідальності як перетворення відповідальних почуттів і відповідальної поведінки у звичку. На його думку, кожна людина відповідальна перед собою та іншими за обране нею місце в системі суспільних відносин і реалізацію своїх можливостей у власній діяльності [5]. К. Ушинський розглядав обов'язок, відповідальність як "почуття суспільності", а їх протилежним проявом вважав егоїзм. За основу пдного морального вибору педагог брав свободу особистості, що ґрунтується на внутрішній відповідальності [7].

У педагогічній системі В. Сухомлинського відповідальність розглядається як здатність особистості самостійно визначати обов'язки, виконувати їх та здійснювати самооцінку і самоконтроль. Ці складові, на думку педагога, можуть бути зреалізованими за умови включення вихованців у суспільно корисну, пізнавальну та трудову діяльність, через яку дитиною привласнюється морально-трудова досвід, утверджуються переконання, соціалізуються вчинки, розвивається сприйнятливність до слова педагога, його особистого прикладу. В розробленій В. Сухомлинським гуманістичній педагогіці особливу роль відведено поняттю "совість", яку він розцінював як центральне утворення в свідомості дитини, внутрішній механізм, що детермінує становлення моральності особистості. Совість водночас спричиняє появу почуття сорому. "Це почуття, – писав педагог, – суттєвий критерій, показник сформованості у людини відповідальності за власну поведінку, вчинки". Совість і почуття сорому розглядалися В. Сухомлинським як своєрідні й надійні гаранті відповідальності та обов'язку, оскільки вони – "як голос внутрішнього я" – спонукають людину до самоконтролю, мотивують потребу "судити свої вчинки та якості немов від власного імені" [6].

Російський психолог С. Рубінштейн розглядав відповідальність як втілення істинного, найглибшого і принципового ставлення до життя. Це не лише усвідомлення індивідом наслідків уже зробленого, а й відповідальність за все втрачене, тобто "здатність людини детермінувати події, вчинки на момент їх здійснення і в процесі виконання аж до радикальної зміни всього життя". Водночас вчений зазначав, що відповідальність не виступає відданістю формальному обов'язку, ustalеним правилам, а є "здатністю у процесі життя бачити, виділяти, ставити проблеми, вчасно їх усвідомлювати й приймати відповідні рішення". Можна стверджувати, що вчений в основу відповідальності покладає не лише завдання, що індивід має виконати, не вчинок, що вимагається в певних обставинах чи суспільними нормами, а, насамперед, ті дії, які б він міг здійснити. Саме в цьому й виявляється потенційний аспект відповідальності [3].

Існує підхід, який визначає відповідальність як усвідомлену свободу прийняття рішень, вибору цілей, способів та методів їх досягнення. Оскільки означена свобода нерозривно пов'язана з активністю суб'єкта, ступінь його відповідальності обумовлю-

ється напрямом і соціальними наслідками його діяльності, що обираються через прийняття відповідного рішення. Звідси висновок – відповідальність не суперечить свободі, вона є логічним її наслідком, що об'єднує низку вчинків особистості у життєвий шлях людини, детермінатором її діяльності та поведінки.

Відповідальність розглядалася А. Брушлінським як прояв різнопланової активності індивіда. На його переконання, саме у поведінці, що забезпечує прояв людиною себе як суб'єкта, створюються передумови активного пізнання навколишнього світу, сутності міжособистісних взаємин.

О. Кононко, досліджуючи особливості розвитку дитини дошкільного віку, зазначає, що "відповідальність – це відповідність між моральною діяльністю особистості та її обов'язком, розглянута з точки зору можливостей цієї особистості". Ґрунтуючись на такому підході, науковець характеризує моральну відповідальність "як об'єктивну і суб'єктивну єдність, яка, з одного боку, є сукупністю об'єктивних суспільних вимог до особистості, а з іншого – своєрідним суб'єктивним станом свідомості, почуттям" [2].

На думку М. Савчина, сутнісною ознакою внутрішнього спонукання індивіда до відповідальної поведінки є смисл предмета відповідальності, в якому інтегроване необхідне й бажане, потенційне й актуальне, свідоме й неусвідомлене, раціональне й емоційне. Процес мотивації відповідальної поведінки розгортається у послідовних етапах ініціювання, вибору, формування наміру, його реалізації та післявчинкового переосмислення, кожен з яких детермінований системою умов та чинників і опосередкований функціонуванням специфічних соціально-психологічних механізмів. Серед загальних механізмів, що забезпечують прийняття обов'язку, науковець виділяє зараження, наслідування значущих дорослих та дітей, ідентифікацію з ними, емпатію, усвідомлення, смислоутворення та саморегулювання [4].

У зарубіжних концепціях відповідальність розуміється як одна зі сторін процесу адаптації дитини до соціуму. Ж. Піаже виявив той факт, що моральна свідомість розвивається не як наслідок безпосереднього засвоєння соціального досвіду, а в процесі творчої, активної взаємодії індивіда з соціальним середовищем. Основним моментом морального розвитку, за Піаже, виступає перехід дитини від егоцентричної перспективи, в якій вона сама є центром усього світу, до релятивістської, коли дитина здатна включити в свій світ інших людей і ставити себе на їхнє місце. З огляду на це автор стверджує, що моральна скутість дитини тримається затисненням між вдома взаємодіючими факторами: когнітивною незрілістю та емоційним одностороннім почуттям поваги до дорослих. Одностороння повага до дорослих є синдромом почуттів залежного становища, прихильності, захоплення й боязні.

Для дослідження педагогічної сутності поняття "відповідальність", механізмів формування такої якості у дітей старшого дошкільного віку доцільно визначити її сутність та особливості прояву на цьому відрізку життя. Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених вивченню становлення відповідальності як моральної якості особистості, вітчизняних (Л. Божович, З. Борисова, В. Горбачова, Л. Дементій, Т. Іванова, К. Клімова, О. Кононко, Л. Славина та ін.), та зарубіжних дослідників (Х. Айзенк, Л. Кольберг, Ж. Піаже, Е. Еріксон та ін.), питання до кінця ще залишається не вирішеним. К. Клімова етап формування відповідальності в старшому дошкільному віці визначає як початковий, хоча й поділяє думку З. Борисової, Л. Венгера, В. Мухіної та ін. про те, що цей віковий період є найоптимальнішим для становлення відповідальності як базової моральної якості особистості. Початкова форма відповідальності визначається як якість особистості, що з'являється в процесі соціалізації індивіда й проявляється в усвідомленні та емоційному переживанні необхідності виконання певної справи, доручення, що має значення не лише для себе самого, а й для оточення, готовності відзвітуватися за зроблену справу а також за невиконання дорученого, у т. ч. і соціально значущого. Таке розуміння та емоційне переживання обумовлюють відповідну поведінку й діяльність, що виявляються в прийнятті на себе завдання та його виконання.

Зміст поняття "відповідальність" (за К. Клімовою) розкривається, виходячи з її трикомпонентної структури: поведінково-результативний, когнітивний та емоційний компоненти. До поведінково-результативного компоненту, що відображає "характер" дії, відносяться: цілеспрямованість, організованість, настійливість, самостійність, самоконтроль, ініціативність, дисциплінованість, довільність поведінки, "реальний вияв відповідальності" як інтегративний показник усіх вищеперерахованих складових.

Когнітивний компонент включає в себе сформованість поняття "відповідальність", передбачення результатів своєї діяльності, вчинків, усвідомлення необхідності відповідати за виконання дорученого, розуміння потрібності своєї праці для інших, значущості обов'язкового та якісного виконання доручення. Емоційний компонент передбачає переживання морального задоволення від успішно виконаної справи та незадоволення за недостатньо якісне виконання, готовність брати нові зобов'язання, здатність долати труднощі, що опосередковано відображає мотиваційну готовність суб'єкта до відповідальної діяльності.

У дошкільному дитинстві відбувається активне становлення основних особистісних якостей, у т. ч. й відповідальності. Л. Венгер, В. Мухіна вважають, що в старшому дошкільному віці дитина здатна усвідомлювати моральний сенс відповідальності. В грі та повсякденному житті, у стосунках із значущими дорослими та однолітками вона отримує достатній досвід відповідальної поведінки. Від рівня моральної культури сім'ї, розвиненості відчуття відповідальності в дошкільні роки залежить ставлення дитини до шкільного навчання та в подальшому до життя в цілому. Активне включення дитини в соціум, її власна активність дозволяє їй діставати досвід відповідальності та результати своїх дій, своєї праці.

Дорослі, допомагаючи дитині аналізувати її досягнення, вкладені старання, уважність, сприяють поступовому усвідомленню дошкільником того, що залежить саме від нього, що й складає основу формування відповідальності спочатку за результат власної діяльності, вчинку, а в подальшому, в міру дорослішання – за процес та результат власного життя.

Аналіз психолого-педагогічних джерел засвідчує, що проблема виховання відповідальності як базової моральної якості особистості досліджувалася в різні часи та формації, однак актуальною залишається й донині. Ознайомлення з науковим доробком вітчизняних та зарубіжних дослідників показало наявність взаємозв'язку феномену відповідальності з різними проявами моральної поведінки особистості, її здатністю відчувати й сприймати моральні почуття, налагоджувати міжособистісну взаємодію.

Література

1. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні : наук.-метод. посіб. / наук. ред. О. Кононко. – К. : Ред. журн. "Дошкільне виховання", 2003. – 243 с.
2. Кононко О. Л. Виховуємо соціально компетентного дошкільника : навч.-метод. посіб. / О. Кононко. – К. : Світич, 2009. – С. 123–124.
3. Рубінштейн С. Л. Принципи та шляхи розвитку психології / С. Л. Рубінштейн. – М., 1959.
4. Савчин М. В. Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості / М. В. Савчин // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 12–13.
5. Сковорода Г. С. Твори : у 2 т. / Г. С. Сковорода. – К. : Обереги, 1994.
6. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976–1977.
Т. 4. – 1976. – С. 197.
7. Ушинський К. Д. Вибрані пед. твори : у 2 т. / К. Ушинський. – К. : Рад. школа, 1983.
Т. 1. – 1983. – С. 278.
<http://www.uecs.ru/pedagogika/%D1...> – Назва з крана.